

El Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra del Brasil com Escola de Ciutadania: una aproximació crítica

Mariana Diniz Bittencourt Nepomuceno*

Resum

El present article analitza la dimensió formativa de la dinàmica de lluita i resistència del Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra del Brasil (MST) per la conquesta dels drets bàsics ciutadans. L'anàlisi es centra en la relació entre el desenvolupament de la identitat de classe i formació per a la participació ciutadana, investigant la densitat pedagògica de les pràctiques polítiques reivindicatives del Moviment al llarg de la seva constitució. La seva hipòtesi central afirma que els processos educatius derivats de les esmentades accions col·lectives del MST conformen un model de ciutadania activa i crítica orientada cap a la construcció de formes més democràtiques d'organització social.

Paraules clau

educació, participació ciutadana, moviments socials, identitat de classe, Camperols Sense Terra.

Recepció de l'original: 29 d'octubre de 2012

Acceptació de l'article: 6 de novembre de 2012

Introducció¹

L'inqüestionable incapacitat de l'actual model de democràcia «representativa» i dominant, pel que fa a l'eliminació de les injustícies i desigualtats, ens obliga a repensar tant la correlació de forces entre ciutadania i Govern com els conceptes que cadascun engloba. De fet, ens enfrontem, actualment, a una crisi del model de governabilitat delegada i del concepte liberal de la ciutadania exclusivament com estatus formal. Enmig d'aquesta crisi, sorgeixen experiències de participació de la societat civil com una eficaç estratègia política per a la materialització dels drets ciutadans bàsics. Algunes d'aquestes apunten cap a un model de ciutadania crítica i activa que transcendeix els límits de la ciutadania liberal, instituint un tipus de democràcia d'«alta intensitat», protagonista i radicalment participativa. És a partir de l'experiència de participació en un moviment social popular, i dels sentits i sentiments de pertinença a la identitat de classe que produeix, que aquest estudi analitza el procés pedagògic de formació ciutadana en la dinàmica de lluita i resistència del Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra del Brasil (MST).

(*) Integrant del Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra del Brasil, en el Sector d'Educació de l'Estat de Rio de Janeiro. Llicenciada en Filologia per la Universitat de São Francisco; màster en Educació Intercultural per la Universitat de Lisboa i en Educació per a la Ciutadania i en Valors per la Universitat de Barcelona. Adreça electrònica: marianadiniz3@hotmail.com

(1) Aquest article és fruit de la investigació desenvolupada en el marc del Màster en Educació per a la Ciutadania i en Valors de la Universitat de Barcelona, a l'any 2012.

Contextualització: el Brasil, concentració de terres i de drets

Els sentits de la lluita del MST troben els seus fonaments en la intrínseca relació que perdura al Brasil entre concentració de terres i concessió de drets. El tema agrari apareix com la principal motriu del desenvolupament històric d'una de les estructures socials més desiguals del planeta, com és el cas brasiler. Al Brasil no va haver-hi reforma agrària, ni cap tipus de política pública efectiva que democratitzés l'accés a la terra², obstaculitzant el desenvolupament autònom i sostenible de la societat com un tot (Santos, 2004). El que s'observa és la formació i manteniment d'una elit intocable que actualment representa només el 1% de la població del país, però que posseeix quasi la meitat de les terres cultivables (més rarament cultivades) del Brasil. Constituïda bàsicament per terratinents, posseïdors d'enormes propietats rurals, aquesta elit sempre va tenir els seus interessos econòmics garantits i protegits pel poder polític del país, el seu major guardià i còmplice. Des de fa més de cinc segles s'observa el predomini quasi absolut d'un model d'agricultura altament concentrat i basat en el monocultiu d'exportació, on el factor econòmic (lucre) sempre ha sigut prioritari en detriment de les necessitats de la població interna. En tota la història del país, el cultiu de productes destinats a l'alimentació humana sempre ha ocupat una posició secundària a l'agricultura del Brasil. La realitat és que actualment 12 milions de brasilers pateixen fam, al mateix temps que es mantenen al país al voltant de 230 milions d'hectàrees improductives en grans latifundis, extensió aproximada a cinc vegades la grandària de tot el territori espanyol (MST, 2011).

Qualsevol intent d'acció popular col·lectiva per canviar l'ordre latifundista i conquerir una vida digna és reprimit violentament per l'Estat i denunciat pels *mass media* com una amenaça a l'ordre democràtic de Dret. La tàctica de desmoralització s'articula, segons García (2000), amb una cultura tecnocràtica segons la qual la política no ha de ser vista com *res publica*, sinó com una qüestió per als experts. Sota la mateixa perspectiva, Arroyo (2007) afirma que a la cultura política dominant del país l'exercici de la ciutadania es limita a un consentiment cec en relació als projectes governamentals que normalment protegeixen els interessos de les velles oligarquies rurals. Es conforma així una cultura política mitjançant la qual es busca una democràcia sense conflictes o contradiccions, com si existís només una forma de ésser ciutadà: participant de les eleccions «democràtiques» cada quatre anys, mitjançant el vot (obligatori). Es tracta d'un discurs que valoritza la privatització de l'acció política ciutadana i que ajuda, certament, a esborrar de la memòria històrica les nombroses experiències de lluita col·lectiva per una vida digna. Un discurs que, combinat amb pràctiques repressives, obstaculitza la presa de consciència i la superació de la situació de l'exclusió a la que és sotmesa la gran majoria de la població.

(2) En relació al tema de la concentració de terres, el Brasil ocupa el segon lloc, perdent, només, davant Paraguai, on els terratinents d'origen brasiler (els «brasiguayos») també actuen de forma dominant.

El Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra com escola de ciutadania

Malgrat les immenses dificultats d'organització i resistència hi ha, a l'actualitat, diversos moviments socials de base popular que perpetuen la tradició de fer front a la injusta estructura agrària del Brasil, entre aquests es troba el Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra (MST).

La formació del Ciutadà Sense Terra

A fi d'analitzar el procés de formació del Ciutadà Sense Terra i intentar caracteritzar el model de ciutadania gestat a l'interior del MST, assumim la proposta de Caldart (2000) per a l'estudi de la constitució de la identitat Sense Terra. Considerem tres moments històrics del Moviment, delimitats per desafiaments concrets que conformaran la dinàmica de lluita i resistència del Moviment. Són reptes a partir dels quals es construeix una forma específica de participació ciutadana que va permetre enfrontar-los. Aquests tres moments són: 1º) Del 1979 fins al 1986/1987: l'articulació a nivell nacional de la lluita per la terra, o la constitució del MST com moviment de masses. Es tracta de la transformació dels sense terra en els Sense Terra, és a dir, de la formació d'un subjecte social col·lectiu construït a partir de les diversificades herències culturals i de la identitat de classe compartida pel conjunt de treballadors rurals sense terra; 2º) Del 1986/1987 fins al 1995/1996: la constitució del MST com a organització social pròpia dins d'un moviment de masses, el que va exigir fer més complexes les seves estructures organitzatives i les seves formes de participació col·lectiva consolidant el Sense Terra com un subjecte que lluita pels drets socials i polítics del ciutadà; 3º) Del 1995/1996 fins avui dia: la inserció del MST en la lluita per un projecte popular de desenvolupament per al país. Es refereix a la tendència actual del Moviment de superar la idea d'una organització corporativa rumb a una consciència social àmplia i general, estenent-la al conjunt de les majories excloses.

En termes de formació ciutadana, els esmentats moments corresponen, respectivament, a: 1) la transformació del camperol expropiat en treballador sense la terra que passa a lluitar per ella; 2) del treballador al membre d'una organització social de masses que lluita per la Reforma Agrària; i 3) del membre activista al Sense Terra que, poc a poc, es va conformant com un lluitador del poble. Considerem, per tant, dues dimensions combinades i essencialment educatives, a partir de les quals s'ha produït un model específic de ciutadania: 1ª) el procés de formació percebut a la història del MST. Rescatem el camí recorregut en aquests 28 anys d'existència del Moviment, sistematitzant-los en els tres grans moments històrics acumulatius ja citats; 2ª) l'experiència humana de participació al MST. Analitzem la dinàmica interna de l'organització del moviment per poder identificar accions i vivències com a processos socioculturals, és a dir, com a components educatius/[trans]formatius en la identitat ciutadana Sense Terra. És sobre la base d'aquestes dues dimensions, i a partir de la seva interrelació, que intentarem precisar a continuació com s'anirà formant el ciutadà Sense Terra.

De sense terra a Sense Terra: identitat de classe i ciutadania

La situació d'asfíxia política instaurada pel règim militar brasiler a mitjan dels anys 60 va causar un complet desmantellament de les organitzacions que representaven als treballadors rurals. No obstant això, aquesta conjuntura no va evitar, del tot, que les lluites per la terra tornessin a sorgir per tot el territori del país. Durant els llargs vint anys de dictadura, l'única institució capaç de oposar-se al govern autoritari, exclusivament a la vessant progressista, va ser l'Església catòlica. A finals de la dècada dels 70, al mig de la dictadura militar, l'anomenat «miracle brasiler» va intensificar la mecanització de l'agricultura, obligant a milions de camperols a migrar cap a les ciutats³. Aquesta realitat va originar l'organització de la lluita de resistència que es va plasmar en actes de desobediència civil (sobretot ocupacions de terres) dels treballadors de les diferents regions del Brasil. Encara als anys 70, sorgeixen nous conflictes a la regió sud del país, motivant la creació de sindicats rurals. Al 1975 es forma, a mans de la Teologia de l'Alliberament (vessant progressista de l'Església catòlica), la Comissió Pastoral de la Terra (CPT) que, juntament amb les parròquies de les perifèries de les ciutats i de les comunitats rurals, passa a donar assistència a les organitzacions camperoles durant la dictadura militar. Treballant el problema de la terra des de la perspectiva de la distribució, els teòlegs de l'alliberament refuten la lògica de l'acumulació adoptada pel govern, orientant el seu treball pastoral cap a la formulació d'una reflexió crítica teològica (essencialment marxista) sobre el sentit de la lluita contra la injustícia generada per l'ordre latifundista. La pràctica col·lectiva de lectura de l'evangeli, sempre associada a la realitat de la comunitat i a les seves formes de convivència, auxiliava en la construcció dels sentits i sentiments de pertinença (Cabrera, 2002) a la col·lectivitat immediata en què es trobaven inserits. En aquestes trobades, els subjectes reflexionaven sobre les seves pròpies històries i sobre la col·lectivitat, a fi d'organitzar millor les formes de lluita i resistència. Per a García (2000), es va tractar d'un procés formatiu mitjançant el qual el ciutadà, l'estatut del qual és merament formal (i per això té el seu rostre ocult en les ombres), comença a reivindicar la seva visibilitat e identitat.

A partir dels anys 80, els sentits i sentiments de pertinença a la comunitat i els espais de convivència dels sense terra canviaran, i s'ampliaran. Des de l'any 1981, la CPT comença a promoure reunions entre els diferents líders de la lluita per la terra al país, que passen a discutir i intercanviar experiències d'ocupació i resistència, analitzant els seus errors, èxits i límits. Al 1982, en un seminari patrocinat per la CPT, a l'estat de Goiânia, es va començar a discutir la idea que els treballadors agrícoles haurien de tenir la seva pròpia organització. A la reivindicació de la visibilitat, per part de les autoritats, de les necessitats dels sense terra, se suma llavors la lluita pel reconeixement i la tematització dels drets bàsics dels ciutadans (García, 2000). Així, en aquesta ocasió es va elaborar col·lectivament un document que va expressar els objectius del moviment en gestació, al qual els sense terra adverteixen «a tots els companys sobre la importància d'una participació conscient en les decisions polítiques, perquè els problemes que enfrontem són fruits de la injustícia i de la manca de participació» («Carta de Goiânia», a Morissawa, 2001, p.137). L'èmfasi en la participació activa a l'escenari polític qüestiona, certament,

(3) Aquest astronòmic èxode rural, que va representar un trasllat del 80% de la població, es va veure agreujat pel fet que les ciutats no estaven preparades per absorbir aquest contingent humà, generant un accelerat procés de 'miserabilització' de la població urbana (Ribeiro, 2009).

els límits de les «representacions» parlamentàries tradicionals i els contorns de la «ciutadania passiva» o estrictament formal que es busca, actualment, com model hegemònic. A la mateixa Carta és interessant notar que, malgrat dirigir-se a tots «els companys sense terra del Brasil», els treballadors que la van firmar la tanquen dirigint-se a tots aquells «que estan lluitant i patint» (Ibíd.). En aquest moment, no obstant, el més imperiós era organitzar, de forma coherent i resistent, un moviment que pogués representar la seva situació particular i unificar les lluites populars entorn de les seves necessitats, com camperols sense terra. Així, en un context de «redemocratització» del país i de reorganització sindical dels treballadors urbans, camperols sense terra de 12 estats del Brasil funden, l'any 1984, en la I Trobada Nacional dels Sense Terra, el Moviment dels Treballadors Rurals Sense Terra (MST). Aquesta trobada va simbolitzar el primer moment històric de la formació del ciutadà Sense Terra i de la seva identitat social, d'aquell que va decidir organitzar-se i lluitar col·lectivament per la conquesta d'una vida digna. Amb l'articulació a nivell nacional, el MST es consolida com un moviment de masses de la classe obrera rural brasilera, fent que els sense terra fossin vistos com a subjectes socials de drets. La identitat de classe compartida (el principi definit en la Trobada va ser «la Terra per a qui la Treballa») ha servit com a base comuna que va fer possible l'organització d'una gent culturalment tan diferent entre si com és el poble brasiler. El repte que es presentava era assegurar la unitat d'acció, respectant i preservant, al mateix temps, les diferències culturals i històriques de cadascuna de les regions brasileres. Per aconseguir tal objectiu, la cultura organitzativa del MST passa a combinar una direcció política unificada amb actuacions descentralitzades, cosa que requereix, per suposat, un procés de discussió i decisió dels principis de l'acció en tots els nivells de l'organització. L'estructura descentralitzada i unificada permetrà una experiència educativa de l'aprenentatge per al diàleg intercultural entre les diferents cultures presents (Nepomuceno, 2010). Es construiran a l'interior del MST noves síntesis culturals (Caldart, 2004, p. 127-128) a partir dels xocs o conflictes culturals produïts per un tipus d'organització política democràtica basada en la participació activa dels seus integrants.

L'estratègia de lluita principal, definida en aquest període, va ser l'ocupació de terres. La paraula d'ordre⁴ d'aquesta fase de la lluita era «Ocupar és l'única Solució», revelant l'objectiu central del Moviment en aquest període: suplir les carències immediates dels camperols mitjançant la conquesta de la terra. Les ocupacions de terres són un continu a la història de la pagesia brasilera. En el cas del MST, es tracta d'una acció que obre un espai de lluita i resistència amb un gran potencial educatiu/(transformatiu. En la formació del MST, els Sense Terra van crear distintes metodologies de lluita, diferenciades a tot el Brasil, segons les característiques culturals i històriques de les regions i dels seus integrants. Però, el que és comú a totes, és el fet que mitjançant l'ocupació, els Sense Terra conquereixen la visibilitat, i es fan públics, intervenint en la realitat. Caldart (2004) assenyala que l'ocupació es presenta com l'essència del MST, revelant la dimensió educativa del Moviment, i que defineix la pròpia existència social del MST (pels seus

(4) Les «paraules d'ordre» del MST, definides col·lectivament als Congressos Nacionals del Moviment, sintetitzen les seves banderes de lluita que conformen, com veurem, les estratègies de participació dels seus membres en cadascuna de les etapes de (re)organització del Moviment. Expliciten, per tant, la dinàmica de (re)construcció de la identitat ciutadana dels Sense Terra (Morisawa, 2001; Caldart, 2004) al llarg de la constitució del MST.

membres i enfront de la societat en general), constituint un símbol de la rebel·lia i de la insurrecció dels treballadors camperols. L'autora (Ibíd.) assenyala que les ocupacions són accions de dens significat polític i educatiu, que generen diversos aprenentatges, en tres dimensions bàsiques: 1^a) competència per a la protesta social organitzada o per a la rebel·lia. L'ocupació és una desobediència civil explícita, sense retorn. Els Sense Terra perden la seva «innocència» quan trenquen amb els sentiments de por i conformisme, aprenent a rebel·lar-se contra un destí imposat, qüestionant el valor suprem de la propietat privada; 2^a) formació per a la consciència de classe, desenvolupada a partir de l'experiència directa de l'enfrontament. Els desallotjaments, una constant en la realitat quotidiana dels acampats, intensifiquen aquest aprenentatge, al mateix temps que produeixen un altre correlat: la negociació, que promou un canvi en la postura dels Sense Terra enfront de les figures d'autoritat (policies, terratinents, polítics, oficials de justícia, jutges, etc.). Aprenen que hi ha moments en els quals s'han d'endurir, transgredir, cedir, resistir, etc.; 3^a) retrobament amb la vida: l'acte de trepitjar la terra ocupada simbolitza reprendre el dret a la vida. Això és així perquè, a la cultura camperola, «la Terra és més que terra»: és arrel, és vida d'aquells que produeixen la seva identitat personal en la relació amb ella.

Malgrat constituir, clarament, una experiència educativa de formació per a una ciutadania crítica i activa, la pràctica de l'ocupació de terres se situa al centre de les al·legacions d'il·legalitat i de la criminalització (per part del Poder Judicial, i amb gran ajuda dels *mass media*) de les accions polítiques del MST. Considerant que va ser mitjançant l'estratègia de lluita de l'ocupació de terres que el MST i diversos moviments populars camperols han conquerit, en els últims 30 anys, el 89% del total de les terres desapropiades per realitzar la Reforma Agrària (Leite *et al.*, 2004), es pot afirmar, fins i tot, que aquest acte de desobediència civil és, com proposa García (2000), un component decisiu pel funcionament regular i el perfeccionament del sistema democràtic brasiler⁵. Sense la pressió d'aquesta gent comú, sense la participació activa de la societat civil, l'Estat mai el portaria endavant, ja que contradiria els interessos particulars de la «minoría infecunda» que governa, oficialment i no oficialment el país (Ribeiro, 2009).

És precisament a partir de la inclusió a l'agenda política del MST del tema de la Reforma Agrària que es va iniciar el segon moment històric de la formació del ciutadà Sense Terra. Si en el primer moment, el repte era constituir-se com moviment de masses a nivell nacional per reivindicar l'accés a la terra, a partir dels anys 1986/1987 el MST és desafiat per unes altres circumstàncies històriques. El repte era construir-se també com una organització social que continués tenint en la lluita per la terra el seu eix central, però que inclogués unes altres lluites que es combinarien amb l'objectiu més ampli d'establir un model de Reforma Agrària al Brasil. Si els agricultors sense terra reivindicaven, en el primer moment, només la conquesta d'un tros de terra, ara, com activistes Sense Terra, actuen políticament com subjectes col·lectius entorn d'un projecte comú. Passen així a reivindicar una reforma agrària popular i radical, lluitant no només per la distribució igualitària de la terra, sinó per una reestructuració agrària. A finals de la dècada de 1980, el MST comença a defensar el concepte de funció social de la terra,

(5) Les conquestes obtingudes per mitjà de l'ocupació de terres no són poques: de l'1,5 milions de persones assentades, el 66% afirmen que van millorar la seva alimentació; el 62% van augmentar els seus rendiments; el 79% viuen en millors condicions; i el 87% creuen que el futur serà molt millor (Leite *et al.*, 2004).

reivindicant una legislació que requereixi que el seu ús «sigui ecològicament sostenible, econòmicament productiu i que promogui relacions socials d'equitat» (Wittman, 2009, p. 122-123). Es tractava, en resum, de reivindicar el dret a la terra «com una funció de la ciutadania, i no com el seu pre-requisit» (Ibíd.). La paraula d'ordre d'aquest segon moment històric era, precisament, «Terra és més que Terra», reflectint la reivindicació de l'ampli espectre de drets (socials, polítics, econòmics, culturals) associats amb la terra, tals com «el dret a participar, el dret a l'oci, escoles, salut, carreteres, etc. Tots els béns públics als quals els ciutadans tenen dret» (Ibíd.).

La decisió, presa en aquest moment, sobre que el MST seria també l'organització dels assentats (dels «amb terra») va tenir una importància històrica per al Moviment, suscitant la necessitat de fer més complexa la seva estructura organitzativa. Des de llavors, aquesta estructura hauria de ser capaç d'administrar la producció i tot el conjunt de la vida social en aquestes noves fraccions de territori conquerides. Igualment, o fins i tot més important, va ser la resolució que els assentaments no reproduïen la lògica dominant d'organització de la vida productiva i social de les famílies rurals brasileres (el model de desenvolupament liberal). Els assentaments havien de donar continuïtat a la lluita, configurant-se com espais per a la construcció de relacions socials alternatives, mitjançant noves formes d'organització productiva (les cooperatives) i de desenvolupament del medi rural en el seu conjunt. Aquest repte continua avui dia generant una tensió entre dues lògiques organitzatives distintes que encara conformen la identitat ciutadana dels Sense Terra. Hi ha, d'una banda, la lògica del «moviment» o de mobilització de masses, necessària per fer avançar la lluita per la terra, i d'altra, la de «planejament» o d'empresa social, que permet avançar la producció als assentaments. El nou perfil organitzatiu del Moviment passa a caracteritzar-se per la dialèctica entre les dues lògiques que, en síntesi, conformen la identitat del Sense Terra com un lluitador permanent. Destaquem dos aprenentatges que faran possible aquesta nova identitat (Caldart, 2004): 1) la percepció que la lluita no termina amb la conquesta d'un tros de terra, i 2) l'enteniment de que aquesta continuarà mentre existeixin famílies sense terra. L'estructura organitzativa del MST es torna més complexa, agregant instàncies deliberatives (nacional, regional i local) i diversificant els sectors d'activitat (producció, formació, educació, front de masses, comunicació, finances, projectes, relacions internacionals, drets humans i salut), disposats en òrgans coordinats. Per assegurar la coordinació dels sectors i al mateix temps preservar la seva autonomia i conferir flexibilitat a les activitats (doncs aquestes poden i han de ser modificades d'acord amb la realitat objectiva que es presenta), el MST va establir en les seves bases vuit principis organitzatius (Muniz, 2009, p. 186): 1) direcció col·lectiva, per evitar el personalisme i el presidencialisme; 2) divisió de tasques, per permetre que les persones desenvolupin les seves aptituds personals, tornant les activitats plaents i solidàries; 3) disciplina, per respectar les decisions i les instàncies; 4) estudi permanent, per el desenvolupament integral de las persones; 5) formació constant d'uns altres quadres polítics, tècnics i organitzatius; 6) lluita de masses com estratègia de reivindicació dels drets; 7) vinculació de les tasques delegades amb la base, per a què els membres dels sectors no perdin el vincle amb la realitat i es tornin així buròcrates 8) autocrítica permanent, com un principi organitzatiu general i que travessa tots els anteriors.

Des de llavors, l'estructura organitzativa de les activitats del MST es divideix en deu instàncies⁶ que funcionen sobre la base d'un concepte de democràcia «ascendent/descendent» (Starr, Martínez-Torres i Rosset, 2011, p. 109), on la dinàmica de la presa de decisions és fa en xarxa, de forma horitzontal i circular (Vargas, 2007). En cap d'aquestes instàncies existeixen càrrecs jeràrquics com cap, president o directors, els únics càrrecs són els de coordinadors i membres. Com afirma una activista del MST, en la dinàmica interna de les estructures organitzatives del Moviment «ningú representa a ningú, cadascú i cadascuna es representen a si mateixos. És a través de la participació que cadascú es representa» (a Wittman, 2008). Als assentaments i campaments, l'estructura organitzativa descentralitzada del MST, una vegada establerts els diversos nivells de presa de decisions, permet delegar tasques/accions a cada integrant (de les quals es beneficia la comunitat com un tot), produint un sentit i un sentiment de compromís o responsabilitat compartida entre els seus membres. Es tracta d'un procés participatiu que, segons Wittman (2009), ensenya la importància de la responsabilitat personal a l'hora d'actuar en pro d'un bé col·lectiu.

A mitjans dels anys 90, l'actuació dels integrants del Moviment s'orienta cap a un projecte de bé col·lectiu més ampli, que sobrepassa els interessos i necessitats específics dels Sense Terra. Durant els anys 1995/96, el MST s'insereix més directament en qüestions socials i polítiques que afecten a tot el conjunt de la classe treballadora i, d'una forma general, a la Nació brasilera (Caldart, 2004, p. 142). En aquest nou període, inaugurat amb la redefinició de les estratègies i dels objectius establerts al tercer Congrés Nacional del Moviment (1995), el MST s'incorpora a la lluita per un projecte popular de desenvolupament per al país. A partir d'aquest repte s'inicia el tercer moment històric (actual) de la formació del ciutadà Sense Terra. La primera acció estratègica per començar a fer efectiu el projecte popular va ser fer que l'opinió pública conegués el seu significat i es tornés favorable al mateix. Així, el MST dona les primeres passes organitzant, anualment, una marxa massiva com una forma de mobilització per cridar l'atenció de l'Estat i de la societat sobre la necessitat i el sentit de la Reforma Agrària al país. Amb aquestes caminades els Sense Terra es fan visibles per a la societat, al mateix temps que visualitzen i viuen les dificultats de les comunitats per les quals caminen. En aquest sentit, Caldart (2004, p. 158) defineix la marxa com una veritable jornada pedagògica d'«anar fins al poble i escoltar-ho, consultar-ho, investigar sobre els veritables problemes que està enfrontant». La comprensió de la responsabilitat social d'actuar, de participar activament per millorar les condicions de vida de tota la població, per mitjà d'una alternativa popular de desenvolupament, és un dels elements centrals de la identitat ciutadana dels Sense Terra que la marxa fomenta i potencia.

La paraula d'ordre definida per aquest moment, i que representa la bandera de lluita actual, és «Reforma Agrària, una lluita de tots». Estendre la lluita per la Reforma Agrària al conjunt de la societat presenta per al Moviment, com a contrapartida, el repte d'incorporar com a seves les altres diverses lluites del poble brasiler, reivindicant que també aquestes siguin incloses en l'agenda política oficial del país. Els Sense Terra comencen a mobilitzar-se pels diferents grups i col·lectius, engrandint distintes i nom-

(6) Les instàncies organitzatives actuals són: Congrés Nacional; Trobada Nacional; Coordinació Nacional; Direcció Nacional; Trobades Estatals; Coordinació Estatal; Direcció Estatal; Coordinacions Regionals; Coordinació dels Assentaments i Campaments; i Grups de Base.

brores manifestacions basades en causes que d'alguna manera integren el projecte popular de desenvolupament per al país. Un dels exemples més significatius va ser la participació del MST, a l'any 1996, en la campanya nacional contra la privatització de l'empresa Vale do Rio Doce, una de les estatals més importants del Brasil, considerada la major empresa de mineria de ferro del món. El procés de desnacionalització de la Vale es tornà un símbol contra la política neoliberal que el govern, a l'època, estava implementant. El MST va protagonitzar manifestacions per tot el país amb l'objectiu de fer públic el cas (estratègicament ignorat pels mitjans de comunicació), informant de la situació de l'empresa i del significat de la seva privatització a la població brasilera, convocant la gent a lluitar en defensa de la Vale. En un d'aquests grans actes públics realitzat pel MST a una de les seus de l'empresa, a l'espera de la seva subhasta, els Sense Terra van decidir, després de finalitzat l'acte, organitzar un campament al local, romanent allà per més de dos mesos, mantenint la protesta fins i tot després d'efectuada la venda⁷. El MST es va sumar a moltes altres mobilitzacions, sempre orientat pel seu projecte popular de desenvolupament per al país. Al 1997, quan es porta a terme la Marxa Nacional del Moviment, es van incorporar a la lluita per la Reforma Agrària les reivindicacions per Ocupació i Justícia. A l'any següent, el MST va organitzar, juntament amb la CNBB (Conferència Nacional dels Bisbes del Brasil) i contant amb el suport d'UNICEF i de la UNESCO, la «Conferència Nacional Per una Educació Bàsica del Camp», desencadenant un gran debat nacional sobre la precària situació de l'educació al medi rural brasiler.

Com a fruit i també com exigència del procés de gestació d'aquest moment actual, sorgeix, als últims anys, l'èmfasi del MST per la formació en valors, específicament els valors socialistes, que permeten cultivar una visió del món més àmplia i històrica⁸. En aquests quasi 30 anys, els Sense Terra van aprendre que allò que mou a las persones és la necessitat, però el que les manté en moviment són els objectius i, principalment, els valors, que alimenten i es cultiven en cada acció i són bàsics en qualsevol procés educatiu (Caldart, 2003). Per al MST, viure aquests valors ajuda a construir el seu camí, a resistir contra els antivalors sembrats per la societat actual, i a ampliar els sentits i sentiments de pertinença del ciutadà Sense Terra a una col·lectivitat que no es limita només a la seva pròpia organització. Més difícil seria, certament, per al sense terra del primer moment històric de la constitució del Moviment, establir la relació entre, per exemple, la lluita per la terra i la lluita contra la venda d'una empresa minera, una cosa aparentment distant de la seva realitat. Però no ho és per al Sense Terra actual, arrelat a una organització que va construir la seva ciutadania en la lluita de classes i que s'esforça per dibuixar, en la història, el seu projecte de futur (Caldart, 2004). El Sense Terra d'avui dia sap que només podrà fer-ho en conjunt amb les altres forces socials. És aquesta consciència de la necessitat de participació de tot el poble, de tota la societat civil, per aconseguir una transformació real de l'ordre vigent la que conforma actualment el model de ciutadania Sense Terra.

-
- (7) Malgrat el gran nombre de recursos interposats contra la sentència davant la Justícia per impedir-la, van ser venudes, a la subhasta, el 51% de les accions de la Vale do Rio Doce.
- (8) Valors com «l'esperança, la solidaritat, la confiança en un mateix i en els altres, la humilitat, la sensibilitat humana, la indignació davant les injustícies, la capacitat de somiar, la coherència, l'alegria de viure i de lluitar per la vida, el companyerisme, el compromís amb les causes del poble, etc.» (MST, 2007).

En tot el procés de la seva constitució, la tendència del Moviment sempre ha sigut, com hem vist, ampliar els sentits de la seva lluita estenent els seus sentiments de germanor, solidaritat i indignació enfront de les situacions d'injustícia i opressió, a tot el conjunt de la població brasilera, i tot el món. És a partir d'aquesta dinàmica formativa que el seu projecte popular de desenvolupament es va estenent cap als més diversos sectors de la societat. Per a Valarelli (1995, citat per Caldart, 2004, p. 158), el mèrit d'un moviment popular com el MST és precisament aquesta capacitat de fer universal una lluita pels drets ciutadans que va néixer com una expressió de les necessitats particulars d'un grup social específic, construint un pont «entre els interessos immediats d'un sector de la societat i els interessos de la majoria exclosa», aixecada a partir de la identitat de classe oprimida. Per als Sense Terra d'avui dia, ser ciutadà i ciutadana correspon a cultivar i viure els valors socialistes, ser un lluitador i una lluitadora del poble, reivindicant sempre, per mitjà de la seva participació activa i crítica, l'extensió dels drets ciutadans bàsics a tot el conjunt de la població.

Conclusions

Si considerem, com proposa Cabrera (2002), l'educació per a la ciutadania de forma àmplia, com una construcció social que es processa a l'interior de la dinàmica de la societat com un tot, conseqüentment hem de contemplar nous espais de formació que no només concerneixen a les institucions formals d'ensenyament. Com educadors, el repte que se'ns presenta és reconèixer i potenciar aquests espais de [re]socialització on es construeixen la identitat ciutadana i els seus sentits i sentiments de pertinença. Com ja hem vist, el Moviment Sense Terra del Brasil certament es configura com un d'aquells espais, és a dir, com una verdadera «escola de ciutadania». En l'anàlisi de la dimensió pedagògica de la seva dinàmica de lluita i resistència, el MST apareix com producte i agent d'un conjunt de persones que es fan ciutadanes a partir de la seva participació, no només a les estructures organitzatives del Moviment, sinó també a l'interior de la lluita de classes. En aquest sentit, la reivindicació dels Sense Terra transcendeix la pròpia conquesta de la terra, tornant-se una lluita [trans]formativa per un espai polític en el si de la societat, semblant un terreny fèrtil per a la construcció d'un ordre social més just i democràtic. De fet, la cultura participativa produïda a l'interior del MST instaura formes polítiques democratitzades de debat i decisió, de gestió autònoma i de responsabilitat per el destí comú. És a través d'aquesta dinàmica que es desenvolupa i guanya força el ciutadà Sense Terra, i aconsegueix apoderar-se dels seus drets. La formació per a la ciutadania en el Moviment es produeix a partir de l'allargament dels sentits i sentiments de pertinença dels seus integrants. Si en un primer moment aquells es vinculen a una identitat específica (de camperols sense la terra), avui la tendència és que es relacionin a una més general, la de classe oprimida. És a partir d'aquesta consciència de classe que el ciutadà Sense Terra pren forma i s'enforteix, percebent-se com un subjecte polític portador de drets i de la capacitat d'alterar col·lectivament els rumbos de la societat. L'experiència de participació en un moviment social com el MST consisteix, sense dubte, en un procés de creixent i renovat protagonisme de la ciutadania, en una dinàmica de (re)conquesta de l'espai públic, dels carrers i dels camps. Un procés eminentment educatiu que apunta cap a la innegable importància del paper exercit pels moviments socials populars en el procés de construcció d'una democràcia radical, a partir d'un nou model de ciutadania.

És cert que la ciutadania, com ens ha ensenyat la Història, es constitueix, s'enforteix o es debilita en un context particular, dins de les relacions socials, i, en el cas de les nostres societats, a l'interior de la lluita de classes. El que es fa necessari és, per tant, retrobar la seva materialitat i sentit històric, transcendent les seves formes abstractes i mistificades de la tradició liberal. La constitució de la nova identitat ciutadana dels subalterns, atès que és fundada en la materialitat de l'existència social i en l'esperança real d'una vida plena de sentit i realitzacions, pot transcendir i sobreposar-se a la ciutadania positivament entesa. És aquest procés històric de transcendència de la ciutadania com reconeixement d'un estatus, amb la conservació de les seves conquestes democràtiques i la superació i elevació a un nivell superior de la vida social, el que es troba actualment en disputa (Abreu, 2008). I en aquesta lluita, els Sense Terra certament ens poden ensenyar molt a nosaltres, els educadors.

Referències

- Abreu, H. (2008) *Para Além dos Direitos: cidadania e hegemonia no mundo moderno*. Rio de Janeiro, Editora UFRJ.
- Arroyo, M. (1987) «Educação e Exclusão da Cidadania», a Buffa, E. et al. [ed.] *Educação e Cidadania*. Sao Paulo, Cortez Editora, 2007, p. 31-80.
- Cabrera, F. (2002) «Hacia una nueva concepción de la ciudadanía en una sociedad multicultural», a Bartolomé, M. [ed.]. *Identidad y ciudadanía: un reto a la educación intercultural*. Madrid, Narcea Ediciones, p. 79-104.
- Caldart, R.S. (2000) *Pedagogia do Movimento Sem Terra*. Sao Paulo, Editora Expressão Popular, 2004.
- (2003) «Movimento Sem Terra: lições de pedagogia». *Currículo sem Fronteiras*, (Brasil, Instituto Nacional de Estudos e Pesquisas Educacionais), 3 (1), p. 50-59.
- García, J.C. (2000) *De Sem Rosto a Cidadão: a luta pelo reconhecimento dos sem-terra com sujeitos no ambiente constitucional brasileiro*. Rio de Janeiro, Editora Lumen Juris.
- Leite, S. et al. (2004) *Impactos dos assentamentos: um estudo sobre o meio rural brasileiro*. Sao Paulo, Editora UNESP.
- Morissawa, M. (2001) *A História da Luta pela Terra e o MST*. Sao Paulo, Editora Expressão Popular, 2008.
- MST [Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra] (2007) *Nossos Valores: Pra Soletrar a Liberdade número 1*. Veranópolis, ITERRA.
- (2011) «Terras improdutivas somam 134 milhões de hectares». MST (Instituto Humanitas Unisinos) Disponible a: <http://www.mst.org.br/A-concentracao-de-terras-no-Brasil.-Entrevista-com-Gerson-Luiz-Mendes-Teixeira> [accés: 15.7.2012]
- Muniz, I. G. (2009) *La cuestión agraria en Brasil: Propiedad, Igualdad y Democracia. Una propuesta para el medio rural*. Barcelona, Universitat Pompeu Fabra. Departament de Dret (tesi doctoral; director: Alejandro Saiz Arnaiz). Disponible a: <http://hdl.handle.net/10803/7317> [accés: 17.9.2012]
- Nepomuceno, M.D.B. (2010) *Identidade em Movimento. A militância migrante no Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra: potencialidades [trans]formativas do encontro intercultural*. Lisboa, Universidade de Lisboa. Instituto de Educação (treball de fi de màster; directora: Ana Paula Caetano).
- Ribeiro, D. (1995) *O Povo Brasileiro: a formação e o sentido do Brasil*. Sao Paulo, Editora Companhia das Letras, 2009.
- Santos, C.L.D. (2004) *Criminalização do Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*. Rio de Janeiro, Universidade Candido Mendes. Departamento de Ciências Penais. (treball de fi de màster; directora: Vera Malaguti Batista).
- Starr, A.; Martínez-Torres, M.E.; Rosset, M. (2011) «Participatory Democracy in Action: Practices of the Zapatistas and the Movimento Sem Terra». *Latin American Perspectives*. (California, Ronald Chilcote). 38 (1), p. 102-119. Disponible a: www.landaction.org/spip/IMG/pdf/EZ-MST-StarrMartinezRosset.pdf [accés: 30.5.2012].
- Stédile, J.P.; Fernandes, B.M. (1999) *Brava Gente: a trajetória do MST e a luta pela terra no Brasil*. Sao Paulo, Fundação Perseu Abramo.

- Vargas, S. L. F. (2007) *A mística da resistência: culturas, histórias e imaginários rebeldes nos movimentos sociais latino-americanos*. Sao Paulo, Universidade de São Paulo. Departamento de História Social. (tesi doctoral; director: Zilda Marcia Gricoli Iokoi). Disponible a: www.teses.usp.br/teses/disponiveis/8/8138/tde-12022008-112052/pt-br.php. [accés: 2.1.2012]
- Wittman, H. (2008). *La Ecología Social de la Reforma Agraria: El MST y la ciudadanía agraria*. [projecció visual]. (Guatemala, PERT FAUSAC). 25 diapositives. Disponible a: <http://www.terrascomunales.org/index.php/publicaciones-2/presentaciones-2/item/51-la-ecolog%C3%ADa-social-de-la-reforma-agr%C3%A1ria-el-mst-y-la-ciudadan%C3%ADa-agr%C3%A1ria> [accés: 13.6.2012]
- (2009) «Reframing agrarian citizenship: land, life and power in Brazil». *Journal of Rural Studies* (Londres, Elsevier), 25 (1), p. 120-130.

El Movimiento de los Trabajadores Rurales Sin Tierra de Brasil como escuela de ciudadanía: una aproximación crítica

Resumen: El presente artículo analiza la dimensión formativa de la dinámica de lucha y resistencia del Movimiento de los Trabajadores Rurales Sin Tierra de Brasil (MST) por la conquista de los derechos básicos ciudadanos. El análisis se centra en la relación entre construcción de la identidad de clase y formación para la participación ciudadana, investigando la densidad pedagógica de las prácticas político-reivindicatorias del Movimiento a lo largo de su constitución. Su hipótesis central es que los procesos educativos derivados de dichas acciones colectivas del MST conforman un modelo de ciudadanía activa y crítica orientada hacia la construcción de formas más democráticas de organización social.

Palabras clave: educación, participación ciudadana, movimientos sociales, identidad de clase, Campesinos Sin Tierra

Le Mouvement des Travailleurs ruraux sans Terre du Brésil comme école de citoyenneté : une approche critique

Résumé: Le présent article analyse la dimension formative de la dynamique de lutte et de résistance du Mouvement des Travailleurs ruraux sans Terre du Brésil (MST) pour la conquête des droits de citoyenneté basiques. L'analyse se centre sur la relation entre construction de l'identité de classe et formation pour la participation citoyenne, en recherchant la densité pédagogique des pratiques politico-revendicatives du mouvement au fil de sa constitution. L'hypothèse centrale est que les processus éducatifs découlant de ces actions collectives du MST conforment un modèle de citoyenneté active et critique orientée vers la construction de formes plus démocratiques d'organisation sociale.

Mots clés: éducation, participation citoyenne, mouvements sociaux, identité de classe, Paysans Sans Terre

The Landless Rural Workers' Movement of Brazil as a school of citizenship: a critical approach

Abstract: This article analyses the educational aspect of the Landless Rural Workers' Movement of Brazil's (MST) dynamics of struggle and resistance to achieve basic civil rights. The analysis focuses on the relation between the construction of class identity and education for citizen participation. We research the pedagogical impact of the MST's political and protest actions since its establishment. The main hypothesis is that the educational processes resulting from MST's collective actions constitute a model of active and critical citizenship that is designed to build more democratic forms of social organization.

Key words: education, citizen participation, social movements, class identity, Landless Rural Workers